

ВОЙНАТА И НЕЙНИТЕ ГЕРОИ В ТВОРЧЕСТВОТО НА ЛЕВ ТОЛСТОЙ И ЙОРДАН ЙОВКОВ

Ангел Анчев

В нашата литературна наука неведнъж се е прокрадвала мисълта, че Йордан Йовков е най-талантливият ни писател от „школата“ на Лев Толстой. В същност тук не може да става дума за „школа“, тъй като авторът на „Война и мир“ не създава такава. Но повечето от големите ни учени са чувствували, че в светосъщането на Йовков, в отношението му към човека и най-вече в изображението на войната има нещо „толстоевско“. Струва ми се, че те не грешат!

Военната тема заема изключително важно място в творчеството както на Толстой, така и на Йовков. Тя вълнува двамата писатели през целия им съзнателен и творчески живот и определя до голяма степен тяхната физиономия на творци. В повечето от белетристичните им произведения се чувства полхът от войната или споменът от нея. Неслучайно Толстой е обичал да се шегува, че „не е дослужил до генерал от артилерията, затова пък станал генерал в литературата“. Но едва ли би станал такъв, ако не беше минал през тежките изпитания на войната. Войната разкрива пред него нравствено-етичните измерения на човека и го сближава с руския народ. Тя му позволява да надникне в най-съкровените тайни на човешката душа, да я опознае и обикне. А колкото до Йовков, войната наред с всичко друго обръща погледа му към творчеството на великия писател и му помага да открие в негово лице свой предходник и учител.

Аз няма да разглеждам как и върху какви фактори се формира мирогледът на нашия писател, каква е неговата класова същност, какви са връзките му с патриархалното селячество и т. н. — въпреки че това би могло да ни подсказва много по отношение на предпоставките, които определят интереса на Йовков към Толстой. Но аз искам да посоча, ако не друго поне фактите, които потвърждават този интерес. Още преди войната като учител в Добруджа Йовков се „увличал“, както съобщава някогашният му колега д-р Стефан Мартев, по художествените произведения на Толстой. Привличала го е тяхната „антимилитаристична пропаганда“¹. По-късно в едно писмо, датирано от 25. III. 1916 г. от фронта, Йовков моли своя приятел Сп. Казанджиев да му изпрати повестта „Казаци“ на Л. Толстой.² А на следващата година получава от Ст. Чилингиров, но вече в София, където е командирован към редакцията на „Военни известия“ и „Отечество“ — издания на Щаба на армията, събраните съчинения на Тол-

¹ Вж. Димо Минев. Йордан Йовков. Документи и свидетелства за живота и творчеството му. Варна, 1947, с. 125—126.

² Вж. Литературна мисъл, 1957, кн. 5, с. 36.

стой.³ За конкретен случай ни съобщава и учителят по литература от Варна Емануил Мутафов, с когото Йовков се бил „увлякъл в разговор върху „Ана Каренина“ от Толстой“⁴. Най-много обаче е ценял „Севастополски разкази“, „Хаджи Мурат“ и „Казаци“. За това предпочитание пише в спомените си нашият известен учен Г. Цанев: „Йовков обича много Толстой — поставя го над всички. „Мисля, че познавам добре руската литература — каза той. — Най-хубавото в нея са Пушкин, Толстой и „Записки охотника“. Особено високо поставя „Казаци“ и „Хаджи Мурат“ — говори за тях с възторг.“⁵ Както се вижда от спомените на съвременниците на нашия писател, Толстой трайно влиза в неговия живот — той го чете дори на фронта. Но, както и при други случаи, Йовков и към неговото творчество е предявявал своите предпочитания — те са се отнасяли предимно към художествените произведения на Толстой с военна тематика. Изглежда, че нашият писател не само ги е чел, но и задълбочено проучвал, защото в подбора на герой, в осмисляне на неговото поведение, в изграждане на масовите сцени, в разглеждане на войната като фатално и стихийно бедствие и т. н. стои много близко до Толстой. Но тази близост не е породена от конкретни внушения (ако има такива, те са изключение), а е резултат на едно цялостно идейно-естетическо влияние, което е съдействувало заедно с други фактори за изграждане на определен „тип“ художествено мислене у Йовков. Но веднага ще отбележим, че много от сходните моменти във военните произведения на Толстой и Йовков носят типологически характер. Те се налагат от обекта на художественото претворяване — националния и справедлив характер на войните, които техните народи водят. И двамата изобразяват войни, от успеха на които е бил заинтересуван целият народ, независимо от целите на управляващата върхушка, затова и техният поглед не е бил насочен към социалните противоречия вътре в нацията, а към нейното морално-политическо единство в името на голямата цел — спечелването на войната. Това определя до голяма степен и своеобразните позиции, които те заемат — на отричане на войната като социално явление и в същото време на приемането ѝ като необходимо зло, наложено на собствените им народи. Това предполага и по-епичното и в същото време трагично пресъздаване на войната, без да изключва оригиналното решаване на нейните проблеми.

И все пак кое ни дава основание да предполагаме, че Толстой е съдействувал за формиране на определено отношение у Йовков към военната тема и нейното решаване като идейна и художествена система?

Преди всичко подборът и предпочитанието към определен тип персонажи. Не е случайно това, че любимите герои на Йовков от военните му разкази носят в себе си нещо каратаевско — добродушие и покорност пред съдбата. Това е характерно не само за Стоил от „Земляци“, но и за простия селянин с голямото семейство от разказа „Чудният“, за Люцкан от „Последна радост“ и др. Всички те са „кротки и простодушни“ хора, неспособни не само да убиват, но и да направят зло на другите. За тях доброто е висш „нравствен закон“, затова и подобно на един Платон Каратаев от „Война и мир“ на Толстой ние не можем да си ги представим с оръжие в ръка. Войната им причинява дълбоко нравствено страдание. Тя ги изважда от тяхното трудово селско ежедневие. В това отношение пословицата е разговорът между подпоручик Варенов и Стоил от „Земляци“: „— Няма какво да се мисли — каза Варенов. — Трябва да се потърпи още малко.

³ Вж. Димо Минев. Цит. кн., с. 126.

⁴ Пак там, с. 150.

⁵ Сб. А. Страшимиров, Елин Пелин, Йордан Йовков в спомените на съвременниците си. С., 1962, с. 538.

— Та ний търпим — бавно заговорва Стоил. — Ний търпим, господин подпоручик, ами тя не чака. . . тя, земята. Виж я на — тя приказва! . . .“ И това го казва по каратаевски търпеливият и никога нероптаещ срещу съдбата Стоил! Отговорът му е породен от нарушената душевна хармония — земята го зове за труд, а войната го отклонява от него. Жаждата за труд прераства у Стоил в трагично неосъществим стремеж и той дълбоко и непоправимо страда. В това страдание по земята, струва ми се, е йовковското и националното в образа на този каратаевски тип на войник. При Толстовите герои то не съществува — заменено е с примиренческата му теория, или иначе казано — със същото „търпение“, но с друг вид „страдание“. Толстой свързва „страданието“ с любовта към хората и с техните „неразумни“ действия.

С това не се изчерпва „общото“ и специфичното у героите на Толстой и Йовков. Може би не по-малко съществено в тяхното сходство е това, че са предимно трудови хора — селяни, които запазват своята психика на труженици, свързани със земята, независимо къде се намират. Войната не изменя техния начин на мислене и поведение, техния морал. Но тя ги поставя при изключителни условия, които позволяват най-пълно да се изявят като личности. Така е във военните разкази както на руския („Севастопол през август“, „Севастопол през май“, „Севастопол през декември“ и др.), така и на нашия писател („Земляци“, „Чудният“ и др.). Изглежда, че тези, не бих казал общи, но близки предпочитания по отношение характера на героя, неговия подбор и т. н. не са резултат толкова на исторически или народопсихологически предпоставки, колкото на идейно-естетическо влияние от страна на руския творец върху нацията. Вярно е, че селянинът навсякъде по света се отличава със своята любов към земята, със своето трудолюбие и стоицизъм, търпеливост и т. н. Той е сравнително по-консервативен и трудно се поддава на външни внушения, но разнообразието на характери и при него съществува. А ето, че Йовков прави подбор на тези характери, изтъква отношение към тях, което е близко до това на автора на „Севастополски разкази“. И той предпочита селянина — този „сублимен герой в боя и мирния труд“, и то селянина, който се отличава с покорство пред съдбата. И за неговите герои войната е „Труд също тъй тежък, като една сеитба, като една жетва“. „Безропотната готовност и искрената послушност“ у тях се съчетава с подчертан патриотизъм. Той е неподправен — патриотизъм на дълга, какъвто може да бъде само този на трудовия човек, на селянина — бил той Биньо от разказа „Пред Одрин“ или Стоил от „Земляци“. Той се е изразил в думите на последния: „Захванали сме една работа, трябва да се докара докрай.“ Необходими са твърдост и търпение, за да се победи. Но както за Толстовите, така и за Йовковите герои-селяни войната е зла необходимост, която те приемат като нещо независимо от тяхното желание, предопределено им от съдбата. Приемат я като една велика природна ненормалност — като нещо противоестественно и непреодолимо зло. В това е общността на концепцията у двамата писатели, която поразява със своята стройност и логичност. Но веднага трябва да подчертаем, че ако при героите-селяни на Толстой, както е например във „Война и мир“, намира израз социалната омраза, то при Йовковите герои това е недопустимо — националното стое винаги по-високо от социалното.

Тук трябва да се отбележи и нещо друго, което сближава героите-селяни на Йовков с тези на Толстой и в същото време ги отдалечава — това е връзката им не само със земята, но и със семейството. Те не са по професия войници, затова и не менят своята психика на селски хора. Но ако героите-селяни от военните творби на Толстой, бил той Веленчук от разказа „Изсичане на гората“ или пък Платон Каратаев от „Война и мир“, са принудени да служат във войската по цели двадесет и пет години и постепено да се отдалечават от дом и семейство, то тези на Йовков живеят с родния край, с жената и децата, както е със Стоил

от „Земляци“, с Живко от „Чудният“ и др. Ако за първите семейството е мил спомен, то за вторите — не е спомен, а временно прекъсната реалност. Затова и у Йовковите герои носталгията по роден дом и роден край е много по-силно изразена, по-напрегната и мъчителна.

Възможност за съпоставки дава и осмислянето на героизма у Толстой и Йовков. И тук могат да се открият някои близки и в същото време оригинални решения, които не са случайни, а са свързани пак с „типа“ художествено мислене у двамата писатели. Науката неведнъж е подчертавала, че концепциите на Толстой за ролята на личността и народните маси в историята, за нравствената същност на човека определят и понятията му за „герой“ и „антигерой“. Великият писател счита, че ако човек е свободен сам да определя личния си живот, то той е безсилен пред историята. „Човек — пише Толстой във „Война и мир“ — съзнателно живее за себе си, но несъзнателно служи като оръдие за постигане на исторически, общочовешки цели.“ Според него „Царят е роб на историята“. „В историческите събития тъй наречените велики хора — разсъждава пак във „Война и мир“ Толстой — са само етикети, които дават име на събитията, а те имат връзка с него толкова, колкото и етикетът.“ Затова и всеки техен стремеж за намеса и промяна на историческия ход е безплоден. Тук героизъм не може да има! Това определя и отношението му към историческите личности и към „героите“ от наполеоновски тип. Самият Наполеон е маниак и позьор, който си представя, че ръководи действията на милиони хора, а в същност неговото значение за хода на историята е такова, каквото е на един подофицер от собствената му армия. „Наполеон — това е най-нищожното оръдие на историята“ — пише Толстой. По такъв начин официалното и общоприетото понятие за „герой“ при автора на „Война и мир“ приема смисъл на „антигерой“. Толстой развенчава култа към личността и нейния героизъм и ги свежда до нула. Героите от наполеоновски тип — с показен, външен и парадирещ героизъм — като Долохов от романа-епопея „Война и мир“ не са истински герои. Истински герои са Кутузов, капитан Тушин и Денисов — героизмът на които се слива с този на масите. Него Толстой поетизира и възвеличава не само защото той е част от народния героизъм, но и защото той е дълбоко хуманен. За да бъдеш герой, според Толстой трябва да бъдеш във висша степен човек! Великият писател сваля, развенчава кумирите и авторитетите от рода на Наполеон и тяхната „лъжлива“ слава, за да утвърди силата и могъществото на масите и техните представители — били те Кутузов, Тушин и Денисов от „Война и мир“ или капитан Хлопов и капитан Михайлов от „Севастополски разкази“.

Не е трудно да се открие, че на Йовков са допаднали концепциите на Толстой за героичното и неговата изява у обикновения, у трудовия човек. Вероятно откъм тази страна той е проучвал не само „Война и мир“ и „Севастополски разкази“, но и „Казаци“ и „Хаджи Мурат“. В това ни убеждава стремежът му да разграничи подобно на своя учител истински героичното от лъжливо героичното. Неговите симпатии също са на страната на обикновения, на скромния героизъм, който се слива с този на колектива. Неслучайно той е считал образа на Денисов от „Война и мир“ за „един от най-интересните, най-сложните и привлекателни образи на Толстой“⁶. Допаднало му е народното начало, което открива у героя на Толстой и което определя неговата доблест и мъжество, неговия морал и поведение, неговия хуманизъм. Едно, макар и бегло проучване на този проблем във военните разкази на Йовков би ни разкрило много близки моменти в разбиранията на нашия писател с тези на руския художник. Така например според Йовков истински образец на герои са Стоил и подпоручик Варенов от разказа

⁶ Сб. А. Страшимиров, Елин Пелин, Йордан Йовков в спомените на съвременниците си. С., 1962, с. 458.

„Земляци“. Той се възхищава както от тяхната скромност и доброта, така и от уменията им да подчинят личното на общото, на народното дело. За Стоил дългът — човешки и национален — стои над всичко, той е негово олицетворение. Като своя гениален учител Йовков никога не отделя човешкото от националното и не ги противопоставя — винаги търси единението между тях. Това определя и значително по-епичното звучене на Йовковите военни разкази, макар и войната да е разкрита в тях като безсмислие. Той искрено се възмущава от несправедливостта, постигнала неговия народ, и в същото време е чужд на каквато и да била омраза към трудовите хора, заставени да воюват срещу родината му. Това се е предало и на неговите персонажи — винаги скромно-героични и мъчливо-безропотни, те винаги и неизменно изпълняват своя дълг към народ и родина.

Но по отношение на героизма в Йовковите разкази има нещо, което го сближава и в същото време отдалечава от Толстой. Вярно е, че Йовков избягва да рисува показния героизъм, но не всякога. В това отношение той не че не е последователен, но е по-богато нюансиран. По един начин е осмислен героизмът в „Последна радост“, в който звучат толстоевски нотки, по друг — в „Белите ескадрони“. Не е трудно да се почувствува в първия разказ иронията, с която авторът се отнася към думите на санитарния полковник: „Вижте тоя... Като че да би могъл да стане, отново би полетял срещу врага.“ За Йовков това звучи фалшиво. Подобна помпозност е чужда на неговия изстрадал и измъчен от войната герой, който така трагично завършва своя земен път. Леко ироничен е нашият автор и към Никола от „Земляци“. Той му се струва прекалено натрапчив със своя позьорски героизъм и със своето самохвалство. Според Йовков по-съществено е друго — не кой какво мисли за себе си, а как участва в общото дело. Според него трудовите хора, без да са се родили храбреци, стават такива, защото чувството за дълг е по-силно развито у тях. Това, което авторът съобщава за часова от разказа „Пред Одрин“: „Не, той никога не ще изневери на дълга си“, може да се отнесе за всеки един от неговите герои. Но освен дълга има и нещо друго, което тласка войниците в боя, кара ги да умират, прави ги герои. Това е онази „свръхестествена и могъща воля“, която „властува над тях“ като „невидима сила във от дълга“. С нея Йовков подобно на Толстой обяснява способността на човека да върви на смърт въпреки стремежа му да се запази жив. Неслучайно неговите ранени войници не се оплакват, не клечат — за тях това е съдба, а против нея не може да се върви: „А, ранени! Те не охкат, не се оплакват. Аз срещам тихите им спокойни погледи и повече не казвам нищо“ — пише Йовков в разказа „Първа радост“. По-добре всичко, дори и смъртта, да се посрещне със „спокойно примирение“, отколкото да се роптае — нали това е „участ“! А понякога и тя според Йовков „гали и успокоява“. Наистина колко дълбоко и трайно нашият писател е възприел и по своето осмислил тези толкова характерни за Толстой прозрения за душевната същност на трудовия човек, за неговата вяност към дълга, за подсъзнателните сили, които властвуват над него, за спокойното примирение пред смъртта и т. н. Те са се потвърдили и от личните му наблюдения на непосредствен участник във войната, за да се превърнат от литературно внушение, получено от художественото творчество на Толстой, в идеяна, нравствена и философска убеденост. Но и в този случай, както отбелязах, е налице една нюансираност на героичното като човешка и народна изява. Така например Толстой изцяло отрича фрапантния героизъм, като му противопоставя скромния и безличен героизъм на масите. Йовков — също, но не винаги! В известни моменти той се любува на външния, на ефектния героизъм. „Бледен, с извадена сабя, която слабо блестеше в мрака, той вървеше далеч пред войниците, сам, сякаш в уединението и порива на безумно решение. Сърцето ми се свиваше. Забравих себе си... Но каква горда красота, какво възвишено достойнство има всеки човек, който спокойно, безстрашно отива срещу

самата смърт⁷ — пише Йовков за подпоручик Рандев от разказа „Първата победа“. Подобна картина Толстой не би нарисувал — тя не е в неговия стил. Понякога в Йовковите разкази бойният героизъм прераства в легенда, нещо, което при Толстой никога не става.

За разлика от Толстой Йовков не ни е дал в своето творчество представители на аристократичното офицерство с неговата суетност, страхливост или позърска храброст. Вниманието на нашия писател е насочено предимно към война-труженик и отчасти към офицерския състав, и то от запасния корпус, който е стоял близко до войнишката маса в своето отношение към живота и наравно с нея безропотно и мълчаливо е понасял тежестите на войната. Пример в това отношение може да бъде не само подпоручик Варенов от „Земляци“, но и редица други офицери — винаги скромни, отзивчиви и внимателни към войниците. Техният героизъм се е сливал с този на безименните герои — нали и те са били хора от народа?

Навярно Йовков се е вглеждал и проучвал как Толстой решава проблемите, свързани не само с върховни изпитания, но и на любов и омраза към родина и врагове. На него му е допаднала идеята на автора на „Война и мир“, че само защитата на родината може да обедини хората и да извика у тях чувство на себеотрицание и саможертва. Сам той е виждал какво голямо значение отделя Толстой на патриотичния момент във военната си белетристика. Оскърбяването и засягането на патриотичното чувство, на любовта към родината се разглежда от него като оскърбление и унижение на човешкото достойнство. Дори късният Толстой, който под влияние на своите религиозни и нравствени идеи отрича изцяло войната и е краен пацифист, си остава докрай патриот. По време на Руско-японската война от 1905 г. той се безпокои за поражението на русите, а когато се сключва мирният договор, признава: „Каква важна новина! Срамно ми е, но аз съм длъжен да призная, че се боря с чувството на патриотизъм. Аз през всичкото време се надявах, че русите ще победят, а след като и мирът е сключен, тогава и политическата победа на японците е окончателна.“⁷ Великият писател свързва патриотизма не с омразата към другите народи, а с любовта и уважението към собствения си народ, с неговото самочувствие и национално достойнство. На него му е противен крайният шовинизъм, който отрича всичко положително и човешко във „враговете“. Той никога не оспорва моралните и волевите качества на противниковите войници независимо от резултатите на войната. В едно писмо до брат си Сергей, писано в началото на Севастополската война, Толстой се удивлява от храбростта на френските и английските войници. „Казаците говорят — съобщава той, — че даже да ги убиваш, е жалко.“⁸ Тук за подценяване не само не може да става дума, но, напротив — уважението прераства във възхищение. Наблюдателното око на големия писател-психолог е забелязало, че това, което сближава войниците от вражеските армии, е тяхната трудова биография, тяхната съдба на хора, захвърлени далеч от семейство и близки. Тя е, която ги прави братя по съдба и участ. И нищо чудно от това, че шом замлъкнат оръдията, те бързо и искрено се сдружават. Подобни примери Толстой дава не само в „Севастополските“ си разкази, но и в едно от късните си произведения — „Пътят на живота“.

Постановки от подобен род са били близки на Йовков. Това е забелязал и неговият съвременник Константин Константинов. „Писател на военни разкази — пише той за Йовков, — в него не ще намерите ни една злобна, ни една жестока дума, никаква стръв на омраза към врага, а само или тържествен, лиричен апотеоз на победата, или тъжно-философска и поетична резигнация, която звучи

⁷ Т. Кузминская. Отношение графа Льва Николаевича Толстого к войне вообще. Петербург, 1915, с. 29.

⁸ П. И. Бирюков. Биография Л. Н. Толстого. Т. I. М., 1923, с. 112.

в оня знаменит стих на Дебелянов: „Мъртвият не ни е враг.“⁹ Подобно на Толстой и той вижда във „вражеския“ войник преди всичко трудовия човек. Затова се отнася с уважение към неговата саможертва. В лицето на ранения турски под-офицер от разказа „Пред Одрин“ Йовков открива не страхливец, а храбър и съобразителен човек, нелишен от благородство. На въпросите той отговаря „въздържано и с достойнство“. А на запитването, какво е впечатлението му от българските войници, признава, че се „бият добре“ и че са „храбри момчета“. Това не е комплимент, а израз на искрено отношение и уважение към по-достойните.

И все пак това, което най-много и най-трайно сродява Йовков с Толстой, са неговите позиции на писател-хуманист и антимилитарист. Към всяко явление, вкл. и към войната, неговият критерий подобно този на великия му учител е преди всичко нравствената съвест на човека. Аз ще си позволя да направя някои съпоставки, макар че в подобен род изследвания „успореждането“ на двама големи автори не е за предпочитане. Но в случая то се налага като част от сравнителния анализ на „типа“ художествено мислене у Толстой и у Йовков. В своя дневник от 1852 г. младият Толстой записва: „Войната е такова несправедливо и лошо нещо, че тези, които воюват, се стараят да заглушат у себе си собствената си съвест.“ В един от военните си разкази, писан по това време, той определя войната като „безумие“, а хората, които участвуват в нея, като „неразумни създания“. По такъв начин още в началото на своята творческа кариера бъдещият голям писател се проявява и като велик хуманист и антимилитарист, който не се страхува открито и високо да изрази протеста си срещу войната и човекоубийството. Според него те противоречат не само на човешката етика, но и на човешкия разум. Тези постановки на младия Толстой, намерили място във военните му разкази, няколко години по-късно в знаменития му роман-епоса „Война и мир“ прерастват в една цялостна и завършена философска система на антимилитаризма, каквато рядко може да се открие в творчеството на друг писател от XIX в. Писател-хуманист, Толстой не търси оправдание на антисоциалните постъпки на човека, но в същото време не забравя и неговото високо призвание. В разказа „Севастопол през май“ той с болка говори за убийството на човека — бил той свой или чужд. „В какво се изразява злото, което трябва да се избягва? — се пита той? — Къде е изразено доброто,* на което трябва да се подражава в тази повест? Кой е злодеят, кой е нейният герой? Всички са добри и всички са лоши.“ В целия разказ вее стремеж към братско сближаване, вяра в човешките възможности за добро или, както съветският учен Б. Бурсов се изразява: „Тази творческа художествена позиция на Толстой се заключава в изискването да съедини най-жестоката истина за човека с най-възвишената вяра в човека.“¹⁰ На нея той не изменя през целия си живот, независимо че идейните му възгледи търпят промяна.

Нещо подобно по отношение на „философията“ на войната, но в рамките на нашето национално българско съзнание и съдба имаме и в творчеството на Йовков. Конкретният анализ на военните му разкази показва, че и той осмисля войната като неразумно и дисхармонизиращо на природните закони явление. Това не означава, че Йовков предава войната през погледа на Толстой — напротив, той я изобразява като непосредствен участник и очевиден. Затова и картините, които създава, не повтарят тези на руския писател, а са чисто йовковски картини. Сходството се налага от близостта на изградената концепция, от цялостния поглед върху проблемите на битието и света изобщо. Това не из-

⁹ Сб. А. Страшимиров, Елин Пелин, Йордан Йовков в спомените на съвременниците си. С., 1962, с. 374.

¹⁰ Б. Бурсов. Лев Толстой. Идейные искания и творческий метод. 1847—1862. М., 1960, с. 212.

ключва, а предполага, както вече казахме, и някои типологични аналогии в тяхното творчество. Съвсем естествено е участието на автора на „Земляци“ във войната да му е поставяло същите въпроси, които са стояли пред Толстой в „Севастополски разкази“ и „Война и мир“ — разумно явление ли е войната, може ли да бъде оправдана от човешката съвест и т. н.? И отговорът е, ако не един и същ, в много отношения близък — следствие на общността в светогледа и отношението към проблемите на живота. Инак изказвания като „Аз няма да описвам това голямо и кърваво сражение, няма да търся разумното му оправдание, историческата му необходимост и полза“ и други подобни на Йовков не биха могли да се обяснят. Подобно на своя учител и Йовков счита, че „разумното оправдание“ на войната не е във възможностите на човека. Ние не само не искаме, но и „не можем да вникнем в сложната и необятна загадка на това събитие“. Йовков също не вижда класовия характер на войната, но добре разбира нейната антисоциална и антихуманна същност. Макар да не излиза от класови, а от общочовешки и нравствени принципи, авторът на „Последна радост“ чрез изтерзаната, но вечно будна съвест на Рачо Самсара изказва своето възмущение и присъда над войната: „Ето я нея, страшната и безмилостна война, няма по-голямо бедствие от това на земята.“ Войната е предадена като „зла и враждебна стихия“, като най-страшно и безмилостно унищожение на хората, като социално бедствие. Не може обаче да не отбележим и нещо друго — при Йовков може би повече, отколкото при Толстой съвестта и дългът си дават среща. Това, което съвестта не го позволява — него го изисква дългът към родината. Колкото и писателят да се стреми да примири тези две понятия — той не успява! Те взаимно се изключват! Затова пък, когато трябва да избира, той и неговите герои винаги избират съвестта. Тя не ги напуска и в най-тежките и жестоки мигове на войната. В разказа „Първа победа“ радостта от успеха е помрачена от смъртта. Със сърце, изпълнено от мъка по убития противников войник, Йовков пише: „И ясно и изведнъж изпъкваше пред мене тъжната интимност на семейството, трагичната участ на човека, на бащата — пише той. — Нима в тия мъртвци можеше да се вижда врагът, нима имаше място за ненавист, за мърт? Тия ризи, тия бедняшки прикърпени дрехи, и те са били грижливо съгвани с треперящите пръсти на някоя любяща ръка и върху тях са падали едрите, горчиви сълзи на раздялата.“ Тук се е изявил безкрайният хуманизъм на Йовков, за когото човекът си остава винаги човек — дори и когато е принуден да убива! Неслучайно в разказа „Хермина“ бай Васил, като гледа безкрайното множество от гробове, възкликва: „Горките! И тях майка ги е гледала. . .“ По такъв начин (съвсем в духа на Толстой) големият човеколюбец Йовков поставя по-високо общочовешките проблеми за хуманност и братство пред националните. За него хората са преди всичко братя, а войната е едно безумие, едно зло, което противоречи на тяхната природа, защото от братя ги превръща във врагове. Но дори и тогава те пак си остават хора!

Има и друго, което прави художника Йовков близък на Толстой — това е контрастирането на природата (не само като картина, но и като същност) на войната в неговите разкази. Не само за Толстой, но и за Йовков те са две взаимно-изключващи се същности. Неслучайно и двамата обичат да рисуват смъртта на своите герои на фона на прекрасната природа. Ако войната със своята жестокост потиска светлите и радостни чувства, природата ги възвръща. В разказа си „Севастопол през май“ Толстой пише: „Да, на бастиона и на окопа са издигнати бели знамена, цветущата долина е изпълнена със смрадни тела, прекрасното слънце се спуска от прозрачното небе към синьото море, а синьото море се люлее и блести на златните слънчеви лъчи.“ Не е трудно да се види, че войната е предадена в дисонанс с вечнотворящата и изпълнена с красота и живот природа! Едва ли е случайно това, че и у Йовков като концепция и като художествен по-

хват се налага същият контраст. „Наблизо до двата трупа — пише Йовков в „Земляци“ — е цъфнала шипка. Откъм хълма иде стихийният шум на боя. Но тук слънцето сякаш по-ярко пече и стои някаква дълбока и уединена тишина. Една пчела лети над розовите цветове на шипката, прави малки трепетни кръгове и бръмчи. Подобен е пейзажът и в разказа „Последна радост“. И тук авторът рисува смъртта на Люцкан на фона на прекрасната природа: „Съмна се. Времето беше чудно хубаво. Очистено от мъглите, небето се усмихваше, възхитително ясно и синьо. Изгря слънце, откъм юг задула топъл и нежен като милувка вятър.“ В случая отричането на войната е предадено не само чрез контраста между светлата и радостна природна картина и нерадостната смърт на Люцкан, но и по един символичен начин — чрез протегнатата ръка на героя към бялата лайка — към красотата в живота. И това последното ни показва как една Толстојева концепция зазвучава във военните разкази на нашия писател по новому, как тя се модифицира и обогатява по йовковски. Това, което известният съветски учен Б. Бурсов пише за разказа „Севастопол през май“: „Тук пред нас е налице трагичното смесване на прекрасното и ужасното. Прекрасното — това е всичко, което е от природата; ужасното — е дело на човешките ръце“¹¹ важи и за Йовковите военни разкази. Но ще прибавим — само като начална концепция, която е по йовковски усвоена и претворена. И той ни внушава, че пред стихията на боя природата може да отстъпи, но при всички случаи тя побеждава и остава да живее. Всичко е преходно, остава само вечната и „разумна“ природа с нейните закони за непрекъснато обновление и живот — войната е извън тях!

Навярно Йовков се е вглеждал и проучвал умениято на Толстой да изгражда масовите сцени, да отразява „колективната мощ на масите“, както той се изразява в разказа си „Пред Одрин“. Това преклонение пред силата и мощта на масите, философски осмислено и в много по-широки размери се среща в сева-стополските разкази на Толстой и особено в неговия роман-епоса „Война и мир“. Неслучайно Бородинското сражение е извиквало възхищението на Йовков. Съвременниците му си спомнят, че той е обичал да разказва за „битки от голям машаб“, за масови сражения и за „гения на военачалниците и героизма на войниците“.¹² И това го е разказвал още преди войните, когато е бил учител в Добруджа. Участието на Йовков във войната му помага да осмисли „опита“ на Толстой, да го провери чрез непосредствените си наблюдения, да го доведе до оригинални свои решения. Войнишката маса и в неговото творчество е предадена в цялото й предметно и звуково многообразие, в нейното движение и изменчивост. В разказа „Пред Одрин“ той пише: „... широкият поток на стройните колони, оглушителният и тежък грохот на безбройните кола и топове, цвилещите коне, истинска гора от пушки — всичкият тоя могъщ и стихийен стремеж само в една посока има някаква странна и примамлива прелест.“ Йовков се възхищава от силата на войнишките маси, които като някакви „урагани се сблъскват една с друга“. Но в същото време тези „урагани“ са придружени от един звуков акомпанимент, който раздвижва душата на човека, кара я да тръпне от ужасите на войната.

Не може да не се види и друго, че Йовков рисува като очевидец с определено, близко до Толстојево отношение картината на осяаното с трупове бойно поле. Той го оприличава на „страшна, безкрайна морга“, от която все „леденият ужас на смъртта“. Истина е, че тази картина е резултат на непосредствени зрителни представи и усещания, но тя е оцветена, емоционално осмислена от

¹¹ Б. Бурсов. Лев Толстой. Идеинные искания и творческий метод. 1847—1862. М., 1960, с. 240.

¹² Вж. Димо Минев. Йордан Йовков. Документи и свидетелства за живота и творчеството му. Варна, 1947, с. 99.

писателя. Това определя и особеното място и значение на авторския глас и позиция в общата структура на разказа — израз на отрицателното му отношение към войната и на голямото му човеколюбие.

Навярно биха могли още много моменти от „типа“ художествено мислене на Толстой и Йовков да се разкрият при изображението на войната и нейните герои, но и тези, които ние изтъкнахме, ни убеждават в общността на техните концепции. Безспорното, което никой не може да отрече, е, че като оригинален и силен творец Йовков не се е страхувал поради близост в идейни и поетически „диспозиции“ да се учи от „опита“ на своя велик предходник. В този смисъл той е един от тези наши големи писатели, които непосредствено продължават творческите традиции на автора на „Севастополски разкази“ и „Война и мир“ в българската литература.